

Ольга Циганок

**“LIBER ARTIS POETICAE”
[КНИГА ПРО ПОЕТИЧНЕ МИСТЕЦТВО] (1637):
МАТЕРІАЛИ ДЛЯ ОПИСУ
ТА ПЕРИПЕТІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ**

Розкрито особливості курсу лекцій з теорії поетичної творчості (1637), що зберігається у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. Подано структуру курсу, критично проаналізовано історію його вивчення, описано рукопис та подано інформацію про тексти, з якими він перебуває в одному конволюті.

Ключові слова: українські поетики, 1637 р., рукопис, опис.

Курси лекцій із поезики XVII–XVIII ст., що нині зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ), чи не вперше ввійшли у науковий обіг і осмислив М. Петров. У 1875–1877 рр. учений описав рукописи (серед них – поезики та риторика) Церковно-археологічного музею при Київській духовній академії [8]. Згодом було описано конволюти інших київських книгозбірень [7]. М. Петров виокремив підручники поезики і риторики у підрозділ “Словесные науки”. Рукописи він описував за такою схемою: порядковий номер, шифр, назва латиною, формат, обсяг, маргіналії, датування, примітки. М. Петров розкривав також склад рукописних збірників, до яких входили академічні курси. Значення праць “короля київських архівів”, як називали вченого сучасники, важко переоцінити. Однак найсумлінніший дослідник не застрахований від неточностей. До того ж, деякі рукописи за майже півтори століття з часу появи перших праць М. Петрова були знищені, загубилися або, навпаки, віднайшлися. Сучасного опису курсів поезики, які зберігаються в ІР НБУВ, нема. Реєстр виявлених на сьогодні рукописів, наведений у бібліографії монографії Віталія Маслюка “Латиномовні поезики і риторика XVII – першої половини XVIII ст. та їх роль у розвитку теорії літератури на Україні” (1983) [5, с. 225–229], не вичерпний, як вважає Дмитро Наливайко [6, с. 223], до того, ж хибує на неточності.

Давні українські курси лекцій про поетичне мистецтво дійшли до нас у вигляді окремих рукописів або входять до складу конволютів різного змісту і датування. Як вказує дослідниця Т. Буланіна, вивчення збірника повністю часто допомагає датувати і атрибутувати тексти без вхідних даних. Високо оцінюючи опис курсів риторики і філософії Києво-Могилянської академії, здійснений українськими науковцями [9], дослідниця вказала на необхідність продовження їх праці. На черзі – опис академічних курсів поезики, а також трактатів із риторики та філософії, які зберігаються в інших бібліотеках та книгозховищах [2, с. 217].

Т. Буланіна висловила також свої міркування про найбільш раціональну структуру опису окремого підручника. Доречно було б зазначити, на яких підставах датуються та атрибутовуються трактати, у яких заголовок або відсутній повністю, або не містить даних про автора чи час створення відповідного твору. Читач повинен мати змогу перевірити правильність атрибуції та датування, а не вірити на слово укладачам опису. В разі опублікованих курсів доречно посилання на видання. Виписки з курсів зайві, бо публікація тексту не входить у завдання опису. Важливо подати зовнішню характеристику рукопису, в якому стані він дійшов до нас, маргіналії, зміст мовою оригіналу з відсиланнями на відповідні аркуші та виписками початкових слів кожного розділу, що значно полегшило б ідентифікацію списків без назви [2, с. 217].

Завданням цієї публікації є дослідити на основі поданих вище рекомендацій з метою подальшого наукового опису хронологічно першу зі збережених київських поетик, єдиний курс теорії поетичної творчості з могилянського періоду, – “Liber artis poeticae scriptus per me Andream Starkowiecki sub rev[erendo] M. Kotozowski Anno Domini 1637. IHS” [Книга про поетичне мистецтво, написана мною, Андрієм Старковецьким, під керівництвом прелатського отця М. Котозварського року божого 1637. ІХС] [11, арк. 1].

Структура курсу така:

ARTIS POETICAE SYNTAGMA [ТРАКТАТ ПРО ПОЕТИЧНЕ МИСТЕЦТВО]

Арк. 1. Prooemium [Вступ]. Notum quidem illud viroꝝ est de litteris optime meritorum iudicium... [Широко відома думка людей, які мають великі заслуги перед письменством...].

Арк. 3. Caput I. De origine dignitate et nomine poetarum [Розділ 1. Про походження, гідність і найменування поетів]. Diversissima sane inter auctores de ortu poeseos sententia... [Воістину дуже різні думки авторів про походження поезії...].

Арк. 3 зв. Caput II. Quae materia poëtae et quomodo dividitur poëma [Розділ II. Яка матерія поета і яким чином ділиться поезія]. Cum sit finitimus oratori poeta ut Cic. de oratore... [Хоч поет близький до оратора (див.: Цицерон “Про оратора”)...].

Арк. 4. Caput III. Aeroraeia et eius partes [Розділ III. Елопея та її частини]. Paragraphus I. Leges ad elegantiam hexametri [Параграф I. Правила, що стосуються краси гекзаметра]. Aeroraeia est poesis carmine hexametro... [Елопея – це поетичний твір гекзаметром...].

Арк. 5 зв. Caput IV. De comoedia et tragicomoedia [Розділ IV. Про комедію та трагікомедію]. Comoedia est poesis drammatica... [Комедія – поетичний твір драматичного характеру...].

Арк. 6. Caput V. De tragoedia [Розділ V. Про трагедію]. Paragraphus II [Параграф II] (без заголовку). Dicta tragoedia... [Назва “трагедія”...].

Арк. 6 зв. Caput VI. De bucolica et elegiaca poësi [Розділ VI. Про буколичну й елегійну поезію]. Paragraphus III. Leges elegiaca poëseos [Параграф III. Правила елегійної поезії]. Breviter primam definitio... [Першу визначаю коротко...].

Арк. 7. Caput VII. De linea¹ poësi [Розділ VII. Про Лінову поезію]. Genus hoc poeseos... [Цей рід поезії...].

Арк. 7 зв. Caput III. De iambea et satirica poësi [Розділ VIII. Про ямбічну і сатиричну поезію]. Vix iambea poesis a satirica distingui videtur... [Здається, що ямбічна поезія лише трохи відрізняється від сатиричної].

Caput IX. De epigrammate eiusque speciebus [Розділ IX. Про епіграму та її види]. Paragraphus I. De proprietatibus epigrammatis [Параграф I. Про якості епіграми]. Sectio prima. De speciebus epigrammatis [Підрозділ перший. Про види епіграми]. Epigramma est quoddam breve poëma... [Епіграма – короткий поетичний твір...].

Paragraphus I. De emblemate [Параграф I. Про емблему].

Paragraphus II. De symbolis [Параграф II. Про символи].

Paragraphus III. De aenigmate [Параграф III. Про загадку].

Paragraphus IV. De logogryphis [Параграф IV. Про логогрифи].

Paragraphus V. De echone [Параграф V. Про відлуння].

Paragraphus VI. De anagrammatismo [Параграф VI. Про анаграму].

Paragraphus VII. De epitaphio epicedio naenia [Параграф VII. Про епітафію, епіцедію, ненію].

Paragraphus VIII. De colosso, pyramide, inscriptione vexillorum, obelisco [Параграф VIII. Про написи на колосі, піраміді, знаменах і обеліску].

Inscriptio vexillorum [Написи на знаменах].

Appellationes et artificia ingeniosorum versuum [Найменування і прийоми творення хитромудрих віршів].

Sectio III. De variis carminum generibus [Підрозділ III. Про різні роди віршів].

Трактат “Liber artis poëticae...” [Книга поетичного мистецтва...] (1637) – одна з трьох (із близько чотирьох десятків збережених) вітчизняних поетик, що перекладені українською мовою. Цю роботу звершив видатний дослідник давнього українського письменства В. Кречотень у 1981 р. Він же – автор вступної статті історико-літературного характеру, в якій простежує літературну долю курсу. Рукопис, про який уже наприкінці XIX ст. писали як про втрачений, як вважає учений, неодноразово губився і виривав із небуття. На час написання розвідки трактат черговий раз зник, однак знайшлася його копія, яку зробив 1910 р. О. Грузинський [4, с. 119]. В. Кречотень припустив, що поетику 1637 р. треба шукати між рукописами Києво-Софійського собору, які тепер зберігаються в Національній бібліотеці України ім. В.І. Вернадського [4, с. 121].

Конволют, до складу якого входить рукопис київської поетики 1637 р., у наш час доступний для дослідників в ІР НБУВ. Це дає змогу повернутися до його вивчення, адже одне з основних правил текстології – розглядати кожен окремих текст у рукописній збірці в нерозривному зв’язку з його оточенням. “Губився” конволют якось дивно, бо “Лист використання рукопису” свідчить, що 1969 р. ним користувалася Лахманн, 1979 р. – Яковенко, а 2009 р. – Сінкевич. У чому ж річ?

Літературознавство

В. Кречотень стверджує, що М. Петров не згадує поетику 1637 р. у своєму каталозі рукописів бібліотеки Києво-Софійського собору [4, с. 118]. Це правильно лише частково: учений справді не описує цей курс поміж рукописами Софії. Однак у кінці праці М. Петрова, на яку посилається В. Кречотень, додається текст: “Поміщено тут опис випадково випущеного нами з уваги рукопису, що міститься у Києво-Софійському каталозі під № 442-м:

Риторичний збірник польською і російською мовами, in 8°, на 125 аркушах, писаний різними руками і в різний час. До нього ввійшли: 1) Liber artis poeticae scriptus per me Andream Starkowiecki Anno Domini 1637, що містить Artis poëticae Syntagma без закінчення

¹ Лін у міфології – великий знавець музики. Він вважався уособленням зароджуваного мистецтва; йому приписували винайдення триструнної ліри, пісні й ритму, поезії тощо. Лін згадується в епосі і в Гесіода; на честь Ліна складали жалібні пісні (threnoi), що становили мелодійні повтори; про нього співали на бенкетах і в танках. Спочатку Лін був уособленням тужливої пісні, пізніше персоніфікував квітуче, радісне життя, яке, проте, повинне завершитися смертю. В. Кречотень переклав вислів “De linea poësi” як “Про ліричну поезію” [4, с. 134].

(л. 1–17); 2) Αποδειξις seu Norma epistolarum cujusvis generis praesenti saeculo accomodata ἂπὸ τοῦ Στατισλαου Старковикткту ти(η)σ ἑτερασ Ιυσου (тобто єзуїтського ордену). У зразках листів є звернення до імператора Леопольда, польського короля Іоанна III (Собеського) і латинських духовних осіб останньої чверті XVII ст. (арк. 18–45). Решта аркушів рукопису зайняті латинськими і польськими вправліннями у віршах і прозі” [7, вип. 3, с. 307].

Опис рукописів М. Петрова до сьогодні є своєрідним бібліотечним каталогом, за яким замовляють курси словесності. Оскільки поетика 1637 р. там описана у невластивому для неї місці, одні дослідники на неї натрапляли у Петрова (і, відповідно, замовляли конволют та користувалися рукописом), інші – ні. Воїстину, “habent sua fata libelli” [книги мають свою долю]...

В описі М. Петрова привертають увагу кілька описок. По-перше, у конволюті, про який ідеться, ми не натрапили на тексти-взірці чи хоча б цитати російською або різноваріантною церковнослов'янською мовами – тільки латино- та полономовні. По-друге, у назві поетики пропущено “sub rev. M. Kotozvarski”, а у назві трактату з епістолографії після “ἂπὸ τοῦ” – два слова, одне з яких ми відчитали як “σεβασιουσ”, а інше розшифрувати не вдається. Отже, переклад назви трактату такий: “Виклад, або правила листування всякого роду, адаптовані до нашого часу святим [...] Станіславом Старковецьким, єзуїтом”. На нашу думку, трактат про листи закінчується не на 45 арк., як вказує М. Петров, а після чистих аркушів 45 зв. – 48 на аркуші 58 зв. (взірці послань належать до курсу, той самий почерк). У трактаті з епістолографії фігурує 1677 р. (арк. 51) – можливо, Андрій і Станіслав Старковецькі були різними поколіннями одного роду.

Працюючи за копією О. Грузинського, В. Крекотень переклав “sub rev.” (так у рукописі) “під наглядом”, розшифровуючи скорочення як “sub re[censione]” [під наглядом] або “sub re[verendissimo]” [під керівництвом найдостойнішого] [4, с. 122; 125]. Він вважав, що Андрій Старковецький (так відчитане прізвище у В. Крекотня!) та М. Котозварський були або викладачами, або учнями – перший вів конспект курсу під наглядом свого “аудитора” чи інспектора, приставленого до нього здібнішого учня [4, с. 122].

М. Петров відчитав прізвище як “Старковецький”, О. Грузинський – “Старновецький”. Придивившись до рукопису, вважаємо, що у прізвищі, записаному у латинському тексті, за тогочасним звичаєм, польською мовою, все-таки літера “k”.

Ми проаналізували назви поетик і риторик Києво-Могилянської академії та деяких інших тогочасних вітчизняних навчальних закладів. Натрапляємо на вислови “sub reverendo patre” [під керівництвом превелебного отця] у київській поетиці 1709 р. [5, с. 227] та “sub reverendo p[at]re” у риторичі 1720 р. [9, с. 73], “sub reverendissimo patre” [під найпревелебнішим отцем] у київських поетиках 1729 р. та 1746 р., у риториках 1636 р. [5, с. 227–229] та 1741 р. [9, с. 103], “sub reverendissimo professore” [під найшановнішим професором] у київській поетиці 1742 р. [5, с. 228], “sub r. patre” [під пр. отцем] у московській поетиці 1722 р. [5, с. 227], “sub r[everendo]” [під превелебним] у риторичі 1737 р. [9, с. 97]. У всіх випадках після цих висловів іде прізвище викладача, який читав курс (Йосиф Кононович-Горбацький, Лаврентій Горка, Паїсій Клепиць, Теофан Трохимович, Григорій Мокрицький, Іоасаф Хмарний, Сильвестр Добриня, Георгій Кониський, Веніамін Богацький, Іоанн Козлович, Варлаам Новицький). Дуже ймовірно, що М. Котозварський – викладач поетики 1737/1738 н. р., не аудитор.

Очевидно, Андрій Старковецький був слухачем курсу, хоч чіткого підтвердження цьому немає. У чотирьох назвах давніх поетик є прізвища авторів конспектів, однак вони ставляться в кінці назви курсу у родовому відмінку (київські поетики 1707 та 1768 рр., московська 1722 р.) або у формі самостійної дієприкметникової конструкції (київська поетика 1729 р.) [5, с. 226–229]. У назвах поетик ми не натрапляємо на мовну модель “scripturae per me” [написана мною] + прізвище, до того ж уміщену всередині повної назви. В українських риториках фіксується схема “ім’я ехагавіт” [переписав такий-то] вкінці назви [9, с. 73].

Більшість вітчизняних дослідників, які цікавилися поетикою 1637 р., вважали, що вона – підручник Києво-Могилянській колегії (В. Аскоченський, М. Петров, О. Грузинський, В. Скрекотень) [4, с. 122]. Сумніви щодо належності трактату цьому навчальному закладові висловив у 1931 р. В. Резанов [4, с. 122].

Поетика 1637 р. має нетиповий для київських поетик титульний аркуш – кольоровий малюнок у вигляді квітки в мініатюрній вазі, на листках якої дві крихітні пташки. Текст вписано в саму квітку, у два пуп’янки по боках та під вазочкою, на якій літери “IHS”. Христограма “IHS” — це перші три літери “ΙΗΣΟΥΣ”, які вимовляються грецькою як “Ісус”. У пізніші часи її тлумачили як скорочення від “Iesus Hominis Salvator” (“Ісус, Спаситель Людства”) або “Iesum Habemus Socium” (“Маємо Ісуса Супутником”). Цю христограму, яка однозначно належить до малюнка, не помітили ані М. Петров, ані О. Грузинський, а вона важлива, бо міститься на печатці єзуїтів. Її наявність на титульному аркуші поетики – ще одне підтвердження того, що конволют створено у цьому середовищі. Конволют пізнішого часу – так, але чи поетику 1637 р.? Чи літери “IHS” автентичні, чи їх дописали пізніше – невідомо. Проте і в самій поетиці є моменти, які вказують на ймовірну належність трактату до єзуїтів. У курсі 1637 р. нашу увагу привернув приклад створення анаграми з дум-

ки “Robertus Bellarmin ex Societate Jesu” [Роберт Беллармін, єзуїт] [4, с. 145]. Важко собі уявити, щоб за часів активної конфронтації в Києві між католиками та православними, звинувачень останніх у копіюванні єзуїтської навчальної моделі [1, с. 128-129], у поетиці Києво-Могилянської академії не знайшлося би більш нейтрального прикладу.

Підзаголовок на наступному аркуші поетики, який займає його половину, виписаний кольором. Назви розділів і параграфів наведені червоним чорнилом, оздоблені кольоровими малюнками. Це робить трактат ближчим до єзуїтських колегій, учні яких були переважно багатші й легше могли собі дозволити купувати кольорові чорнила. Автор поетики свідомо ставить перед собою завдання створити стислий курс. Єзуїти мали доступ до друкованих трактатів, авторський курс лекцій був не єдиним джерелом інформації, тому міг бути короткий і навіть деякою мірою поверхневий. У поетиці збита нумерація. Параграфи виділені не в кожному розділі і нумеруються послідовно (1–3) аж до розділу про епіграму. Далі знову йде параграф I, і в першому підрозділі цього розділу нумерація параграфа йде знову від першого.

Після поетики 1637 р. у рукописній збірці, починаючи з арк. 18, йде трактат з епістолографії. Тут натрапляємо на згадки про Гнезно, Краків, Познань, Варшаву, на листи єзуїтської тематики (приміром, на арк. 37–38 зв. – лист Йоанна Костки до свого молодшого сина, який у Римі вступає у Товариство Ісуса, та відповідь єзуїта Станіслава Костки батькові). Привертають до себе увагу цитати старогрецькою – єзуїти знали цю мову і навіть викладали її у своїх школах. Після трактату з епістолографії йде промова до Польщі польською мовою (арк. 60–68 зв.) та латиною (арк. 70–78). Обидві версії закінчуються анаграмою “Ad. M. D. G.”. Фраза “Ad maiorem Dei Gloriam” (лат. “Усе на славу Божу”, дослівно: “Для більшої слави Бога”) – гасло єзуїтів. Далі у конволюті, до складу якого входить поетика, – різні віршові та прозові вправи латинською та польською мовами (арк. 79–103), правила латинської орфографії (104–110 зв.) тощо.

Таким чином, поетику 1637 р. можна вважати київською лише з огляду на те, що вона зберігається у книгозбірні цього міста. Чи створили її у столиці України, невідомо – жодних пов’язань із нашим краєм немає (на відміну від риторики Йосипа Кононовича-Горбацького “Могилянський Оратор” (1636), де Петро Могила як патрон навчального закладу згадується у назві і у вступі) [3, с. 11; 3, с. 13]. Питання конфесійної належності трактату залишається відкритим, і майбутній опис поетик із зібрання ІР НБУВ варто розпочати цим курсом як найбільш раннім серед збережених.

Література

1. Аскоченский В. Киев с древнейшим его училищем Академиею / В. Аскоченский. — К. : В университетской типографии, 1856. — Ч. 1-2. — 370 с. + 567 с.
2. Буланина Т. В. Риторика и философия в Киево-Могилянской академии / Т. В. Буланина // Русская литература. — 1984. — № 2. — С. 215–220.
3. Кононович-Горбацький Йосип. Могилянський Оратор; пер. Віталія Маслюка / Йосип Кононович-Горбацький. — К. : Медієвіст, 2014. — 152 с.
4. Крעותень В. І. Київська поетика 1637 р. / В. І. Крעותень // Літературна спадщина Київської Русі й українська література XVI–XVIII ст. — К.: Наукова думка, 1981. — С. 118–154.
5. Маслюк В. П. Латиномовні поетики і риторики XVII – першої половини XVIII ст. та їх роль у розвитку теорії літератури на Україні / В. П. Маслюк. — К. : Наукова думка, 1983. — 236 с.
6. Наливайко Дмитро. Поетики й риторики епохи бароко / Дмитро Наливайко // Українське бароко. — Т. 1. — К. : Акта, 2004. — С. 217–263.
7. Петров Н. И. Описание рукописных собраний, находящихся в городе Киеве / Н. И. Петров. — Вып. 1. — Москва : Унив. тип., 1891. — 322 с.; Вып. 2. — Москва : Унив. тип., 1896. — 294 с.; Вып. 3. — Москва : Унив. тип., 1904. — 308 с.
8. Петров Н. Описание рукописей Церковно-археологического музея при Киевской духовной академии / Николай Петров. — Вып. 1. — К., 1875; Вып. 2. — К., 1877. — 788 с.
9. Стратий Я. М. Описание курсов философии и риторики профессоров Киево-Могилянской академии / Я. М. Стратий, В. Д. Литвинов, В. А. Андрушко. — К. : Наукова думка, 1982. — 348 с.
10. Ἀποδείξις seu Norma epistolarum... — ІР НБУВ, ф. 312, шифр 735 (442) — С, арк. 18–58 (зв.).
11. Liber artis poeticae [...] Anno Domini 1637. — Там само, арк. 1–17.

The article is devoted to the peculiarities of the course of lectures on theory of poetry (1637). This treatise is stored in the collections of the Institute of Manuscripts of the Vernadsky National Library of Ukraine. The structure of the course is critically analyzed, the history of its study, the manuscript itself is described and other texts from its convolute are taken in consideration.

Key words: Ukrainian poetics, year 1637, manuscript, description.